

HABIL. DR. ANTANAS TYLA

Lietuvos istorijos institutas

JUOZO BRAZAIČIO PILIETINĖ RAIŠKA

Straipsnyje analizuojamas Nepriklausomos Lietuvos valstybės 1918–1940 m. sudarytų laisvos pilietinės raiškos galimybių sąlygomis išaugęs ir subrendęs pedagogas, mokslininkas, valstybininkas Juozas Brazaitis (1903–1974). J. Brazaitis gimė ir augo Marijampolės rajone ūkininkų šeimoje, mokėsi Marijampolės gimnazijoje, studijavo humanitarinius mokslus Vytauto Didžiojo ir Bonos universitetuose. Studijų metais jis bendravo su aktyvaus krikščioniško pilietinio kūrybiškumo bendramžiais, iš kurių brendo jaunas Lietuvos inteligentijos elitas. Literatūrologo patirtį jis realizavo dirbdamas mokytoju mergaičių „Aušros“ gimnazijoje, dėstydamas bei vadovaudamas Visuotinės literatūros katedrai Vytauto Didžiojo universitete. Jis buvo aktyvus Ateitininkų organizacijos veikėjas, drauge su bendradarbiais 1936 m. pradėjo leisti krikščioniškosios krypties dienraštį „XX amžius“. J. Brazaičiui tai buvo puiki tribūna ugdyti skaitytojus kaip sąmoningus valstybės piliečius, vykdyti jo su bendraminčiais paskelbtą deklaraciją dėl organiškios valstybės kūrimo, žadinti tautos kūrybinę energiją, skatinti keisti ne tik pačią valstybės santvarką, bet ir kiekvieną pilietį. Prasidėjus sovietinei okupacijai, jis organiškai įsijungė į antisovietinę rezistenciją, tapo sukilėlių Lietuvos Laikinosios vyriausybės premjeru. Po to jis įsijungė į antinacinę rezistenciją ir jau išeivijoje tęsė priešinimąsi sovietinei okupacijai. Visas jo gyvenimas buvo susijęs su Lietuvos valstybės kūrimu, jos dvasinių vertybių ugdymu ir išvadavimu iš sovietinės ir nacių okupacijos. Jis buvo brandaus Lietuvos valstybės krikščioniškosios kultūros išugdyto žmogaus ir piliečio etalonas.

Atgimimas Lietuvoje XIX a. antrojoje pusėje susidūrė su Rusijos imperijos valdžios nihilizmo, asimiliacijos ir represijų prieš lietuvių tautą frontu. Iš baudžiavos išsivadavęs plačiausias lietuvių tautos sluoksnis – valstiečiai bajoriškoje Rusijos imperijoje nerado bent lygiaverčio kultūrinio piliečio statuso. Visas Rusijos asimiliacinis aparatas buvo nukreiptas prieš lietuvių kultūrinę raišką ir trukdė su ta raiška integruotis į Europos krikščioniškąją civilizaciją, praturtinti ją savo pažinimu ir patirtimi. Stichiškas ir sąmoningas savo identiteto saugojimas bei gynimas, jo turtinimas pasaulio laimėjimais apėmė visus valstiečių kilmės ir nedeintegrutas bajorijos sluoksnius. Uždraudus lietuvių literatūrą, prasidėjęs lietuviškos spaudos kūrimas ir leidimas užsienyje, slaptas jos nešimas per sieną ir platinimas sukūrė aktyvų,

veikiantį, rizikuojantį vientisą inteligentijos ir tos literatūros knygnešių bei platintojų branduolį. Pasipriešinimo režimui mentalinis komponentas labai ryškiai pasireiškė 1905 m., tautinio sukilimo metais. Kurti savo tautos, savo šalies interesams buvo natūralu ir įprasta. Tautinis sąmoningumas buvo gyvas 1918 m. atkuriant naują modernią Lietuvos valstybę.

Šitokioje aktyvaus Lietuvos piliečio brendimo aplinkoje savo gyvenimą konstravo ir Juozas Brazaitis. Atrodo, kad jo asmeninis patyrimas buvo atsiužtas iš namų aplinkos, Marijampolės gimnazijos, studijų Lietuvos universitete. Šis patyrimas sukūrė vertybių lauką, kuris buvo išsiskleidęs Lietuvos valstybėje, tautos savimonės stiprėjimo lauke.

Lietuvoje XX a. pirmojoje pusėje formavosi visai nauja aktyvi lietuvių pilietinė visuomenė. 1918 m. atkurtoji demokratinė Lietuvos valstybė sudarė galimybes savitai mentalinei jaunosios kartos raiškai. Žinoma, Nepriklausomos Lietuvos gyvavimo 20-metis buvo per trumpas laikas lietuviams atsiskleisti kaip Lietuvos valstybės piliečiams ir atitinkamai save realizuoti. Pagaliau subrendusi ir pasiryžusi veikti savo tėvynės labai jaunoji karta staiga atsidūrė svetimuose okupantų politinės ir ideologinės destrukcijos, teroro ir prievartos varžtuose.

Šiandien mūsų visuomenėje dar tebėra gyvas sovietinės ideologijos įdiegtas į galvas vienpusiškas neigiamas požiūris į Nepriklausomos Lietuvos 1918–1940 m. valstybę. Iš tikrųjų tai buvo civilizuota valstybė su demokratine švietimo sistema, demokratine kariuomene, demokratinėmis masinėmis organizacijomis. Lietuvos valstybė neturėjo žmonių naikavimo programos, kaip kad buvo kaimyninėse valstybėse. Pirmą kartą lietuvių kalba tapo lygiavertė su kitomis, nebuvo niekinama ir naikinama. Demokratijos stigo tik aukščiausioje valdžioje. Bet nedaug betrūko laiko, kad ir čia padėtis pasikeistų į gerąją pusę. Tačiau dabartiniai to laikotarpio tyrinėtojai dažnai ieško negatyvių dalykų ir tendencingai nusigręžia nuo pozityvių tautos raidos ir sklaidos pokyčių bei procesų. Svarbiausia, kad tuo metu išaugo brandi karta ir daug ryškių asmenybių, kurių kūrybinė mąstysena dar mažai pažįstama, nors iš tikrųjų yra labai reikšminga. Viena iš tokių asmenybių yra Juozas Ambrazevičius-Brazaitis. Jo įvairialypę raišką nusako enciklopedinis apibūdinimas: valstybininkas, Lietuvos Laikinosios vyriausybės pirmininkas, mokslininkas, profesorius, LKMA akademikas, pedagogas, rezistentas. O trumpai – 1918 m. atkurtosios Lietuvos valstybės aktyvus ir sąmoningas pilietis.

Kai 1918 m. atsikūrė Lietuvos valstybė, jam tebuvo 15 metų. Sava valstybė tiesė jam ateities kelią iki 1940 m. Jis subrendo Lietuvos valstybėje, ku-

riuje neberekėjo kovoti dėl lietuvių kalbos teisių, dėl gimtojo rašto, dėl lietuviškos mokyklos, bet reikėjo kurti įvairias valstybės institucijas, jos pilietinę krikščioniškos kultūros visuomenę, natūraliai priimančią pasaulio mokslo, kultūros ir ekonomikos laimėjimus. Formavosi ir tobulėjo nauja valstybinė lietuvių tauta. J. Brazaitis išgyveno 71-erius metus. Tačiau tik 41-erius iš jų – Lietuvoje, o kitus 30 metų turėjo gelbėtis nuo raudonojo teroro Vakarų pasaulyje. Mirė 1974 m. lapkričio 28 d. Niujorke, JAV.

Iš tikrųjų nelengva subtiliai išanalizuoti, kaip carinės Rusijos imperijos pavergtoje Lietuvoje gimęs Juozas Brazaitis išaugo ir reiškėsi kaip aktyvus Lietuvos valstybės pilietis, kaip jis įsitraukė į naujos Lietuvos kūrimą, kaip jis sutapatino save su savo valstybe ir, įgijęs valstybės piliečio statusą, kovojo dėl Lietuvos išvadavimo iš sovietinių okupantų, priešinosi nacių režimui.

J. Brazaičio bendražygis, diplomatas Vytautas Dambra va jo gyvenimą ir veiklą suskirstė į tris ryškiausias etapus:

Pirmasis. Nuo jo gimimo 1903 m. iki Lietuvos valstybės okupacijos 1940 m.

Antrasis. 1940–1952 m. aktyvios karinės ir politinės rezistencijos dešimtmetis Lietuvoje ir Vokietijoje;

Trečiasis. Nuo jo išvykimo 1952 m. į JAV iki mirties¹.

Platus J. Brazaičio aktyvumo laukas, darbų sklaida galbūt leistų kitaip, reljefiškiau periodizuoti jo biografiją. Tačiau, matyt, gali būti ir toks jo gyvenimo etapų suskaidymas, susijęs betarpišku ryšiu su tėvyne ir išėivijos lokaline kaita. Atkreiptinas dėmesys, kad pirmasis etapas yra vientisas – prasideda vaikyste ir baigiasi Lietuvos okupacija. Tai buvo naujo mąstymo visuomenės formavimosi Lietuvoje ir Europoje, 22 metus kurtų dorovinių, valstybinių, tautinių, visuomeninių vertybių brendimo laikotarpis, kuris pasibaigė sovietiniu niekinimu, griovimu ir tų vertybių skleidėjų kūrybinės energijos stabdymu, naikinimu. Dabar inertiški sovietinės savivokos transponuotojai anų laikų Nepriklausomą Lietuvą tebekoneveikia sovietine ir vakarietiško liberalizmo, emigracijoje neužmirštų partinių nuoskaudų terminologija. Jie nusišuka ir nemato naujos demokratinės visuomenės fermentacijos. Tuo metu išaugo Lietuvos pilietis – altruistas, demokratiškas, integruotas į Europos demokratinės civilizacijos arealą. Tarp jų buvo ir Juozas Brazaitis.

Juozas Brazaitis gimė 1903 m. gruodžio 9 d. Marijampolės rajone, Traikiškių kaime, ūkininkų šeimoje. Kaip ir daugelis to krašto jaunuolių, mokėsi

¹ V. A. Dambra va, Nesibaigianti rezistencija. 25 metai be Juozo Brazaičio, kn. *Ugninis stulpas. 25 metai be Juozo Brazaičio. Laiškai. Dokumentai. Liudijimai*, Kaunas, 2000, p. 19.

garsiojoje Marijampolės gimnazijoje. Ją baigęs įstojo į ką tik savo gyvavimą pradėjusį Lietuvos universitetą Kaune. Studijavo Teologijos-filosofijos fakultete, pradžioje Teologijos, vėliau Filosofijos skyriuje. Universitetą baigė 1927 m. Kiek vėliau (1932–1933) savo žinias tobulino, remdamasis naujais literatūros tyrimo metodais, Bonos universitete.

Studijuojant formavosi siekių ir nuostatų branduolys. Jo profesoriais buvo J. Tumas-Vaižgantas, Vincas Mykolaitis-Putinas, Juozas Eretas, Jonas Jablonskis, Juozas Balčikonis, Mykolas Biržiška. Bendramoksliai buvo lituanistai Jurgis Steponaitis, Juozas Tarvydas, Juozas Paukštelis, filosofas, „Židinio“ redaktorius Pranas Mantvydas, Jonas Grinius, marijampoliečiai istorikai Antanas Kučinskas-Kučas, Antanas Januševičius, Juozas Mičiulis, būsimasis „Naujosios romuvos“ redaktorius Juozas Keliuotis, Angelė Asevičiūtė-Avižonienė, Salomėja Bačinskaitė-Nėris. Tai vis veiklos, kūrybinės ir kultūrinės iniciatyvos jaunimas, kurie tobulintis išsibarstė po Sorbonos, Vienos ir kitus universitetus, o grįžę į Lietuvą vėl jungėsi čia į aktyvų gyvenimą.

Pasirinkęs humanitarinius mokslus, galbūt iš karto ir nežinojo, kur save realizuos. Iš dalies lėmė Marijampolės gimnazijos direktoriaus Kazio Jokanto globa. Tapęs „Lietuvos“ dienraščio redaktoriumi, jis į redakciją priėmė ir studentą J. Brazaitį. Paskui, perėjęs dirbti į „Aušros“ gimnaziją, ten pasikvietė ir J. Brazaitį. Ilgainiui J. Brazaitis pradėjo dėstyti Vytauto Didžiojo universitete. 1927–1943 m. dirbo literatūros mokytoju Kauno „Aušros“ mergaičių gimnazijoje. Kartu dirbo ir Vytauto Didžiojo universiteto Teologijos-Filosofijos fakultete. Iš pradžių buvo vyr. asistentu, paskui lektorium, vėliau visuotinės literatūros katedros vedėju. Reorganizavus fakultetą jis tapo ekstraordinariiniu profesoriumi. Rengė visuotinės literatūros vadovėlius gimnazijoms, parašė studiją apie Vaižgantą, Maironį, skelbė mokslinius straipsnius periodikoje.

J. Brazaitis buvo aktyvus ateitininkų veikėjas, 1938–1940 m. Ateitininkų sendraugių sąjungos pirmininkas. Dėl logiškai nemotyvuoto požiūrio Lietuvos ateitininkai buvo išstumiami iš viešojo gyvenimo. Tačiau jie telkėsi ne žodžiais, bet darbais, konkrečia asmenine veikla kurti valstybės gerovę. Kartu su kitais J. Brazaitis „Naujojoje romuvoje“ 1936 m. vasario mėn. paskelbė deklaraciją „Į organišką valstybės kūrybą“². Joje skelbiamas susirūpinimas dėl valstybės santvarkos ir krašto valdymo principų, raginama siekti, kad būtų „pažadinta kuriamoji tautos energija“³, kad reformuotųsi ne tik val-

² Į organišką valstybės kūrybą, *Naujoji romuva*, 1936 m. vasario 23 d., Nr. 8, p. 169–175.

³ Ten pat, p. 169.

stybės santvarka, bet „ir patys žmonės“⁴. Deklaracijos autorių išvalgos buvo pranašingos. Kai kurie deklaracijos teiginiai kaip varpas tebeskamba ir šiandien. Todėl verta pacituoti: „Nepaprastai rimtas pasaulio istorijos momentas žiūri mūsų tautai į akis. Rūstūs didelių kaimynų grūmojimai ir naujo visuotinio karo garsai šturpiu aidu atsimuša į mūsų kraštą, o dvasinis nihilizmas ir aštrėjanti ekonominė krizė vis didesnės įtakos daro mūsų gyvenimui ir gresia pakirsti jaunas mūsų nepriklausomybės šaknis“⁵. Tai buvo susirūpinimas ne savo paties gyvenimu, ne savo paties patogumu, bet pilietiškas nerimas dėl tautos ir valstybės likimo.

Deja, ši deklaracija, sukėlusį atgarsį spaudoje, valstybės gyvenime pokyčių nesukėlė ir liko vien pilietiško nerimo paliudijimas.

Dar studijuodamas J. Brazaitis pradėjo žurnalistinį darbą „Lietuvos“ dienraštyje. 1936 m. jis drauge su Antanu Maceina ir kun. Stasiu Yla sumanė leisti naują katalikiškos pakraipos dienraštį „XX amžius“, aptarė jo turinį. Prie šio laikraščio steigimo susitelkė J. Brazaitis, Juozas Prunskis, Zenonas Ivinskis, Antanas Maceina, Jonas Grinius, Ignas Skrupskelis, Stasys Yla, Juozas Keliuotis ir Pranas Dielininkaitis. Tai buvo visi Nepriklausomos Lietuvos laikais išaugę ir subrendę inteligentai, aktyvusis bendrų įsitikinimų piliečių elitas. Pirmąjį jo numerį parengė J. Brazaitis. Anot Jono Griniaus, J. Brazaitis visą laiką, iki okupantai šį laikraštį uždarė, buvo lyg jo tėvas⁶. Jis rašė vedamuosius, nuolatos stebėjo leidybą. Stengėsi viskam suteikti taurią prasmę, ugdyti skaitytojus kaip sąmoningus Lietuvos valstybės piliečius. Jis ir jo bendražygiai vadovavosi mintimi, kad geresnė ateitis pati neateis, ją reikia sukurti. Gal todėl jis vienu iš reikšmingiausių savo darbų po „Aušros“ gimnazijos mokytojo laikė darbą „XX amžiuje“.

Sovietinės okupacijos metais J. Brazaitis pajuto persekiojimą. Tačiau tai netrukdė jam įsitraukti į antisovietinį, o paskui į antinacinį pasipriešinimą. J. Brazaičio amžininkai pabrėžia rezistencinę jo dvasią. Jos pamatas buvo asmeninė laisvė ir pilietinė atsakomybė. Toks dvasinis susikaupimas nėra eilinis procesas. Dr. Adolfas Damušis, kalbėdamas apie bendražygio veiklą, pabrėžė: „Rinkimo ar paskyrimo keliu į rezistencijos kovą nesijungiamo – į ją įeinama savanoriškai pagal savo sąžinės balsą. Ta prasme ir tuo keliu Juozas Brazaitis lietuvių antinacinėje rezistencijoje <...> buvo tapęs centru ir pačiu svarbiausiu asmeniu“⁷. Tai pastebėjo ir kitas jo bendražygis Vy-

⁴ Ten pat, p. 175.

⁵ Ten pat, p. 169.

⁶ J. Grinius, Atsiminimai apie Juozą Ambrazevičių-Brazaitį, kn. *Ugninis stulpas. 25 metai be Juozo Brazaičio. Laiškai. Dokumentai. Liudijimai*, p. 54.

⁷ *Ugninis stulpas*, p. 16.

tautas Dambava; jis rašė: „Brazaitis turėjo įgimtas rezistentos savybes“⁸. Veikiamas šių vertybių visumos jis 1941 m. tapo Lietuvos Laikinosios vyriausybės pirmininku ir švietimo ministru. Tai buvo labai sunkios pareigos, turint galvoje, kad vokiečiai turėjo savo rasistinius planus ir nė neketino leisti Lietuvos valstybei pačiai tvarkytis. Vyriausybė atmetė sovietinę okupaciją, bet nesiangažavo ir vokiečių valdžiai. Okupantų pastangos pajungti Vyriausybę Vokietijos interesams sulaukė Vyriausybės protesto – atsistatydinimo. Kai 1941 m. rudenį pogrindyje buvo sudarytas antinacinis Lietuvių frontas, Brazaitis tapo jo centrine figūra. Įkūrus Vyriausiąją Lietuvos išlaisvinimo komitetą (VLIK), J. Brazaitis tapo jo politinės komisijos pirmininku ir pagrindinės politinės orientacijos kūrėju. Jis stengėsi išsaugoti gyvą Lietuvos atkūrimo idėją net ir po to, kai Teherano konferencijoje iš esmės Vakarų sąjungininkės išdavė Atlanto chartą.

Vokiečių okupacijos metais J. Brazaitis bendravo su buvusios Laikinosios vyriausybės nariu dr. Pranu Germantu-Meškausku, aptarinėjo švietimo reikalus. Mes žinome, kad Meškauskas daug padarė, kad tuo laikotarpiu pradinis ir vidurinis mokslas išsiplėstų, nesilaikant okupacinės valdžios duotų limitų. Galima manyti, kad prie šios plėtros strategijos savo patarimais ir patirtimi prisidėjo ir J. Brazaitis.

Artėjant frontui J. Brazaitis pasitraukė į Vakarus. Iki 1952 m. buvo Vokietijoje, po to persikėlė į JAV. Čia norėčiau pažymėti, kad jam nepavyko susitarti su VLIK'u ir į išlaisvinimo darbą įtraukti atkurta Lietuvos Laikinąją vyriausybę. Tačiau ir toliau jis darbavosi VLIK'e kaip Lietuvių fronto atstovas, dirbo nuoširdžiai ir atkakliai, kryptingai garsindamas Vakaruose sovietinių okupantų ir kolaborantų Lietuvoje vykdomą genocidą ir laisvės kovas. Dėl intrigų jis nepelnytai buvo išstumtas iš VLIK'o. Taip 1952 m. baigėsi jo rezistencinės kovos etapas.

J. Brazaitis išvyko į JAV ir vėl pasinėrė į spaudos darbą – leido „Darbininką“, redagavo „Į laisvę“. Kartu su kitais parengė darbą „Į pilnutinę demokratiją“. Apie 10 metų vadovavo Lietuvių fronto bičiuliams. Nusivylimo sąjungininkais kartėlį ir pasididžiavimą partizanų kova sudėjo į knygą „Vienų vieni“. Jis vertino partizanus kaip savo dvasios brolius, keldamas jiems uždavinius ne tik kovoti, bet ir būti dvasios žiburiais. Jungtinėse Amerikos Valstijose išspausdino net 125 stambius darbus, padėjo redaguoti „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronikos“ pirmą tomą. Parengė knygas apie savo profesorių Juozą Eretą, bičiulį Antaną Maceiną, Praną Padalį.

⁸ Ten pat, p. 18.

Reikia pažymėti, kad J. Brazaitis 1953 m. gruodžio 10 d. davė parodymus JAV Kongreso Ch. Kersteno komitetui apie lietuvių tautos pasipriešinimą sovietinei okupacijai 1940–1941 m.⁹

Jo rezistencinei dvasiai nerimą kėlė kryptys, kurios suko į keliukus iš didelio rezistencijos vieškelio.

Juozo Brazaičio, Lietuvos valstybėje subrendusio, bet per prievartą atskirto nuo tėvynės piliečio, šviesų ir dramatišką gyvenimą reikia išsamiau ištirti. J. Griniaus, J. Kojelio, V. Dambavos ir kt. atsiminimai, V. Valiušaičio paskelbti jo laišakai parodo intelektualinį Brazaičio turtingumą ir dvasinį taurumą. Tai galėtų būti pagalbini medžiaga jo numylėto Kauno miesto skulptoriams sukurti jo paminklą ir pastatyti prie Laikinosios vyriausybės rezidavimo pastato ar prie „Aušros“ mergaičių gimnazijos rūmų.

Juozo Brazaičio asmenybės istorinė reikšmė yra ta, kad jo gyvenimas ir veikla susiliejo su lietuvių tautos ir Lietuvos valstybės interesais. Tokios asmenybės stiprina Europos civilizacijos pozicijas prieš komunistinį terorą ir pavergtų tautų indoktrinaciją į nusikalstamą komunistinę politinę sistemą. Šiandien, kai vis pasigendame patriotiško pilietiškumo, Juozas Brazaitis galėtų būti tokio etalono pavyzdys.

Įteikta 2003 m. gruodžio mėn.

THE CIVIL EXPRESSION OF JUOZAS BRAZAITIS

Antanas Tyla

Summary

The article analyzes the influence of the conditions for free civil expression on the life of Juozas Brazaitis (1903–1974) who grew up and matured in the independent state of Lithuania in 1918–1940. Brazaitis was born and grew up in a farmer family in the Marijampolė district, attended the Marijampolė high school, and studied the humanities at the University of Vytautas Magnus and the University of Bonn. During his student years he cooperated with contemporaries active in Christian civil creative work from whom the young elite of Lithuania's intelligentsia matured. He fulfilled his calling of a literary scholar working at the „Aušra“ girls' high school, lecturing and heading the World Literature Department of the University of

⁹Ten pat, p. 244–250.

Vytautas Magnus. He was an active member of the Ateitininkai organization, who together with coworkers began to publish the Christian viewpoint newspaper „XX amžius“ (XXth Century). This was a perfect platform for Brazaitis to nurture its readers to become conscious citizens of the state, to carry out together with similarly thinking colleagues the proclaimed declaration for creating an organic state, to awaken the creative energy of the nation, to urge changes not only in the structure of the state, but also in every citizen. After the Soviet occupation began, he actively joined the anti-Soviet resistance, became the prime minister of the Lithuanian Provisional Government and subsequently when living abroad continued opposition to the Soviet occupation. His whole life was tied with the creation of the state of Lithuania, nurturing its spiritual values and liberation from the Soviet and Nazi occupations. He was the standard of a mature man and citizen educated by the Christian culture of the Lithuanian State.